

ORIGINILE ȘI EVOLUȚIA CONCEPȚIILOR FILOSOFICE ASUPRA MENTALITĂȚII ȘI IMAGINARULUI

Cristina LAZARIUC^{1*}

¹Universitatea de Stat din Moldova, Școala Doctorală Istorie, Arheologie și Filosofie, drd., anul II, Chișinău, Republica Moldova

*Autorul corespondent: Lazariuc Cristina, e-mail: cristina.lazariuc@ssu.utm.md

Abstract. *It is certain that our life cannot exist outside the mentality and the imaginary, they being the ones that allow the perception and understanding of human representations, of the way of the individual is relating to the reality in which he exists. The process of establishing, transforming and consolidating mentalities is one of the prominent topics at the heart of public debates in all countries of the world, but especially in transition countries, where the way citizens receive, process or filter information and relate immediately to realities, it is identified as one of the main obstacles that prevent or one of the factors that favor the production of a substantial social change. In this sense, this article presents a reflection on the need for progressive multidisciplinary research on the problem of collective mentality, from the perspective of collective imaginary and social representations, evoking, first of all, the essence of resources of meaning and functionality of the concept of mentality and of the related concepts (social imaginary, social representations, collective consciousness), from antiquity to the Renaissance.*

Cuvinte-cheie: *antichitate, bagaj mental, ev mediu, imagini, Renaștere, reprezentări sociale.*

Introducere

Este cert faptul că viața noastră nu poate să existe în afara *mentalității și imaginarii*, ele fiind cele care permit perceperea și înțelegerea *reprezentărilor umane*, a modului de raportare a individului față de realitatea în care acesta există. Procesul de constituire, *transformare și consolidare a mentalităților* reprezintă una dintre temele proeminente aflate în centrul dezbaterilor publice în toate statele lumii, dar, mai ales, în țările în tranziție, unde modalitatea în care cetățenii recepționează, prelucrează sau filtrează informația și se raportează la realitățile imediate, este identificată a fi una dintre principalele obstacole sau unul din factorii favorizanți în calea unei schimbării sociale substanțiale. În acest sens, apare necesitatea realizării unei cercetări progresive cu caracter multidisciplinar asupra problemei *mentalității colective*, din perspectiva imaginarii colectiv și reprezentărilor sociale, evocând, în primul rând, esența resurselor de semnificație și funcționalitate ale conceptului de *mentalitate*, dar și ale conceptelor înrudite (imaginar social, reprezentări sociale, conștiință colectivă).

Conceptele de *mentalitate și imaginar: proximitate și diferențiere*

Caracterul multidisciplinar al abordărilor fenomenelor imaginarii și *mentalității*, este demonstrat prin dizolvarea hotarelor de demarcare a domeniilor de cunoaștere, ca urmare a conștientizării necesității „parteneriatelor” interdisciplinare inițiate de cercetători din diverse țări, printre care un loc de cinste îl ocupă cei proveniți din Franța. Deși, funcțiile multiple ale *imaginarii și mentalităților* în viața colectivă au fost și sunt precăutate în primul rând de **istorici (inclusiv ai mentalităților)**, ca: L.Febvre, F. Braudel, G. Duby, L. Boia, T. Nicoară, S. Nicoară și C. Braga; dar și **filosofi**: H. Corbin, G. Bachelard și H. Berr. care pentru a creiona integritatea tabloului *mentalităților*, apelează cu încredere la „vecinii”: **psihologi**: S. Moscovici, A. Neculau, V. Novikov; **psihanalizști**: S. Freud, C. G. Jung; **antropologi**: G. Durand, A. Nitschke; **sociologi**: G. Le Bon, É. Durkheim, S. Chelcea; **psihologi sociali**: R. A. Baron și I. Marková, totuși, caracterul complex și eterogen al *mentalităților*, presupune judecăți de valoare, comportamente, reprezentări, atitudini deosebit de variate ca vechime, origine și durată, care fac ca conceptul de *mentalitate* să nu poată fi clar definit și explicat, indiferent de precizia cuvintelor folosite. Unii

dintre aceștia, fiind afectați de lipsa de precizie a conceptului, au renunțat la “mentalități” ca la un termen depășit, și au preferat terminologii alternative consacrate de alte științe ale umanului, așa ca “*imaginar*”, “*reprezentări ale imaginarului*” sau “*istoria reprezentărilor*”.

Trebuie să remarcăm faptul că, *imaginarul* este un concept aflat în proximitate cu *mentalitatea* și într-o strânsă legătură cu aceasta, dar nu sunt identice ca semnificație. Termenul *imaginar social* a fost introdus în 1978 de **E. Patlagean**, ca fiind „...ansamblul reprezentărilor care depășesc limita impusă de constantele experienței și de înlănțuirile deductive pe care aceasta le autorizează...” [1, p.114]. Domeniul *imaginarului* nu este numai complicat de definit, ci și greu de circumscris din punct de vedere tematic și metodologic. Prin însăși natura sa, *imaginarul* constituie obiectul de interes al mai multor discipline, fie că este vorba de *istoria artelor*, *a științelor*, *a ideologiilor*, *de istoria mentalităților sau de antropologia istorică*. Toate acestea împart vastul domeniu al *imaginarului*, în încercarea de a oferi o imagine completă asupra specificului acestuia. De asemenea, cercetarea *imaginarului* înseamnă pătrunderea în natura profundă a omului, care după expresia lui **J. le Goff** presupune a investiga „adâncurile conștiinței colective”. Potrivit istoricului român, **A. F. Platon**, „*imaginarul* reprezintă „vastul sistem simbolic produs de o întreagă colectivitate, format din sistemul reprezentărilor sociale care participă la construcția viziunii asupra lumii, a modului de interpretare și cunoaștere a ei, a sistemului de norme și valori sau a imaginii de sine și de ceilalți” [2]. Astfel, definit în sens larg, *imaginarul* „se situează în afara realității concrete, incontestabile, a unei realități percepute fie direct, fie prin deducție logică sau exprimare științifică” [3, p. 11-12].

Evoluția cadrului teoretico-metodologic al conceptului de *mentalitate*: din antichitate până în epoca Renașterii

Reieșind din cele menționate, evidențiem faptul că cele mai profunde analize, oferite de *cercetarea pluridisciplinară*, demonstrează clar că, pentru a pătrunde în profundele substraturi ale schimbărilor actuale, este necesară o plonjare în *istoria gândirii filosofice*, care ne oferă posibilitatea de a ne adânci în trecut pentru a surprinde procesul constituirii *mentalităților colective*, precum și fenomenele spirituale în toată complexitatea și intensitatea lor. Or, aceste fenomene spirituale sunt rezultatul activității oamenilor tuturor timpurilor, care au împărtășit emoții, sentimente și dorințe antagonice, aspirații și scopuri înalte sau meschine, frământări și tensiuni interioare exteriorizate în lupte, concurență, sacrificii și renunțări. Astfel, comunitățile istorice care s-au succedat de-a lungul timpului nu numai au săvârșit fapte și au creat instituții, ci au acumulat, conservat și transmis un autentic „bagaj mental”, sub formă de *amintiri*, *concepții*, *valori*, *idealuri*, *norme*, *obiceiuri și tradiții*. Din aceste considerente, cercetarea *mentalităților colective* reprezintă un pas esențial în cunoașterea și înțelegerea lumii contemporane.

Aspirația descoperirii *umanului*, reliefată prin analiza modalităților de manifestare a *mentalului* sub formă de *structuri*, *imagini*, *identități*, *alterități*, *viziuni despre timp*, *viață*, *moarte*, *societate*, *univers*, etc. au existat dintotdeauna, dar traseul urmat de-a lungul timpului a fost contradictoriu. Acest fapt este demonstrat și de apariția tardivă a cuvântului *mental* (abia pe la mijl. sec. al XIV-lea), și a derivatului acestuia — *mentalitate* (*mentality*), introdus de către englezi, în vocabularul filosofic în 1691. În acest sens, constatăm că specificul dimensional al constituirii *imaginarului* trebuie analizat din perspectiva factorilor care l-au determinat corespunzători circumstanțelor sociale inerente fiecărei etape istorice. Cu părere de rău, în cercetarea istoriei, care, în viziunea lui N. Iorga, „ne prezintă oamenii feluriți ai timpurilor deosebite”, factorii politici și economici se raportează, în ultima instanță, la om și la *mentalitatea* lui. Pe parcursul dezvoltării societății umane, factorii economici, deși n-au fost niciodată ignorați ca factori determinanți ai progresului socio-tehnologic, ei au rămas totuși la periferia scenei istorice, ca simple decoruri, care nu participă decât indirect la acel proces de dezvoltare și transformare a societății umane ca entitate globală. Rolul principal, în acest sens îl dețin *ideile*, *stările de spirit*, *mentalitățile colective*, [4] căci „în ciuda miopiilor care nu văd ori nu vor să vadă decât factorul material al acțiunilor sociale, stările de spirit sunt acelea care domină totul” [5, p. 252]. Din aceste considerente, este argumentată

necesitatea abordării teoretico-metodologice a *imagnarului*, ca formă incipientă de manifestare a *mentalului*, începând cu **perioada antică** de dezvoltare a gândirii umane și până în **Renaștere**, urmând mai apoi, într-un alt studiu, să reliefăm specificul acestei probleme, începând cu perioada modernă, trecând apoi prin contemporanietate, până la etapa actuală:

1. Perioada antică - perspectiva *mentalului* în antichitate a fost influențată de gândirea mitică asupra lumii și asupra vieții cotidiene, materializată de spiritul creativ și novator al colectivităților umane sub formă de diverse conținuturi imaginare: *reprezentări, imagini, vise, legende* despre originea și structura lumii, despre forme de organizare a muncii, etc., *modele utopice* de constituire și funcționare a statului ideal, sisteme de valori, norme de comportament, tradiții și obiceiuri. Drept mărturie, autorii antici, precum **Herodot, Tacitus**, apoi scriitorii bizantini și medievali au semnalat existența la vechile popoare a unor *concepții, tradiții, obiceiuri morale, legende* exprimate în forme specifice de cultură și civilizație. Tot aceștia au semnalat că certitudinile trecutului, păstrate sub forma tradițiilor religioase, aveau un rol fundamental în viața oamenilor, deși se păstrau sub forma *povestirilor mitice*. Pentru **Platon** *mythos*-urile erau mijloace pedagogice de transmitere a cunoștințelor, de modelare a moravurilor, iar **Aristotel**, din perspectiva raționalismului său, aborda miturile ca pe niște structuri venerabile, care ocupau un loc aparte în „*mentalitatea*” antică. Totodată, din sfera *mentalului antic* fac parte și încercările filosofilor de a explica lumea ca o integritate prin mijloace pur logice, fără a apela la puterile mitico-religioase. Din această perspectivă, în antichitate, *imagnarul* apare ca un depozit al tuturor imaginilor și reprezentărilor situate la nivelul conștiinței colective, o conștiință care reflecta o altfel de realitate, uneori chiar o imagine deformată a realității, aceasta cu scopul de a o face acceptabilă, inteligibilă sau suportabilă, mai ales în momentele când rațiunea își conștientiza propriile limite.

2. Perioada Evului Mediu - perspectiva *mentalului* în evul mediu a fost influențată de *teocentrism* și *revelație*, ca formă de cunoaștere, în virtutea căreia orice formă de manifestare spirituală depindea de *grația divină*. Drept rezultat, de-a lungul Evului Mediu și până în secolul al XVII-lea imaginea trecutului a fost, în mod fundamental, de inspirație biblică, celebrând gloria divină și actele oamenilor inspirați de Duhul Sfânt. Din perspectiva creștinismului, Dumnezeu a revelat oamenilor numai ceea ce este de folos mântuirii lor, numai ceea ce natura umană este în stare să cunoască, cu ajutorul gândirii și imaginației, iar când acestea devin neputincioase, intervine *credința* care este superioară: „Înțelege pentru a crede și crede pentru a înțelege” (A. Augustin). Potrivit acestei concepții, oamenii au o imposibilitate ontologică de a cunoaște adevăratul mers al evenimentelor istoriei și adevăratul sens al faptelor care se produc. În termeni teologici, istoria umană reprezintă o hartă hodologică (*hodos* în grecește înseamnă *drum*) a acțiunilor și dorințelor. Cu alte cuvinte, istoria reprezenta vremelnicul, participarea la muncile și luptele cetății terestre, care antrena ambiții devastatoare, iar din punct de vedere creștin, nu însemna decât o înspăimântătoare dinamică a *păcatului*, o fecunditate a răului, care propulsează distrugerile din ce în ce mai departe. Sf. Augustin numea această manifestare o irupție a păcatului în lume, argumentând astfel rolul central al Bisericii de a îndruma pe credincioși pe calea cea bună [6, p. 9-13]. În concepția acestuia, *Cetatea oamenilor* reprezintă cadrul social unde înfloresc condiția umană viciată, de aceea istoria oamenilor apare marcată de: suferințe, boli, violență, corupție, oprinare a drepturilor, etc. Drept rezultat, răul apare mai pregnant, decât binele, în bilanțul net al istoriei umane, iar din perspectivă teologică ambițiile, firea negativă a omului, goana după bunăstare au determinat caracterul ambivalent al cuceririlor sale. Totodată, bisericile creștine au fost reticente față de istoria profană centrată pe promovarea gloriei umane, dar o serie de anale și cronici despre “poporul lui Dumnezeu” au completat tabloul cultural al epocii medievale. Aceasta se datora faptului că faptele săvârșite în lume ofereau suficiente exemple morale, care să-l ghideze pe creștin în evoluția sa spirituală. A scrie istorie însemna, în Evul Mediu, a crea o operă intim asociată liturghiei. Din aceste considerente, la nivelul întregii comunități creștine, exista un interes profund pentru *modele*, pentru comportamente exemplare. Iată de ce, preocupările pentru scrierile celor din vechime sau pentru faptele sfinților au fost considerate o nobilă asumare a bunelor gânduri și experiențe, care trebuiau retrăite [7, p. 14-15]. Plus la aceasta, A. Duțu menționează că

este important a nu separa analiza mentalităților de studiul locului și al mijloacelor de producție. În concepția sa, palatul, mănăstirea, castelul, școlile, curțile sunt, de-a lungul Evului Mediu, centrele în care s-au plămădit *mentalitățile* [8, p. 10-11].

3. Perioada Renașterii - perspectiva mentalului în epoca renaștătoare a fost marcată pe de o parte de păstrarea influenței mentalității teocentrice a Bisericii creștine asupra colectivităților umane, care dădeau prioritate mai mult principiilor divine, decât modelelor umane de comportament, iar pe de altă parte de *reforma umanistă* care ridică la rang de personalitate creatoare de bunuri și valori materiale și spirituale, care reprezintă un microcosm în care se reflectă întreg Universul. Această trăsătură a epocii renaștătoare a creat condiții pentru oscilarea conștiinței colective între două concepții opuse, care a culminat cu recunoașterea de către modernitate a *rațiunii*, ca valoare supremă și izvor unic al creațiilor spirituale. Drept exemplu servește concepția lui **M. Luther** care considera, că *omul este pământ*, iar faptele și *speculațiile sale sunt fum*, respingând astfel aroganța rațiunii, care în teologia scolastică a distrus primatul Revelației. Luther a fost intrigat de teologia scolastică, ce îl transforma pe Dumnezeu într-o Ființă Necesară, un soi de *obiect al cercetării*, a cărui existență ar putea fi hotărâtă cu ajutorul obiectivității savante. Totodată, gânditorii Renașterii au lansat ideea căutării adevărului, nu prin raportarea la Revelația creștină, ci prin experiența și observația asupra lucrurilor și a faptelor din istoria oamenilor. Adevărul trebuia de acum, evaluat rațional. Așadar, odată cu Renașterea omul devenea o *minunăție*, iar rațiunea - cea mai nobilă sursă a gândirii și a vieții.

Concluzii

Cea dintâi concluzie fermă referitoare la *imaginar* este că statutul său este marcat de ambiguitate determinată, în mare măsură, de universalitatea și varietatea inserțiilor sale ca domeniu de analiză și, nu mai puțin, ca subiect al curiozității științifice. Cert este, însă, faptul că, toate conținuturile imaginare - *reprezentări, imagini, mituri, utopii*, constituie stratul profund al *conștiinței colective*, ce își pun amprenta asupra tuturor manifestărilor sociale. Drept urmare, *imaginarul social* devine factorul dinamic al mentalității colective, precum și aspectul ei activ și creator. Totodată, studiul *mentalităților și imaginarului social* ridică o complexitate de probleme datorate caracterului lor pluridisciplinar, precum și diversității de similitudini și tendințe metodologice care, pe de o parte, se reunesc, iar pe de altă parte, se opun. Din aceste considerente, funcțiile complexe ale mentalităților în viața colectivă sunt abordate, atât de antropologi și sociologi, cât și de etnopsihologi, psihologi, istorici, etc., iar literatura, ca domeniu privilegiat al imaginarului, oferă detalii reprezentative care proiectează o imagine reală sau deformată a societății, în dependență de dorințele mai mult sau mai puțin conștiente ale mentalului colectiv precum și de interesele, prejudecățile sau sensibilitățile autorilor.

Referințe:

1. Nicoară, T., Nicoară, S. *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1996.
2. Platon, A. F. *Imaginarul politic și formarea identităților europene (secolele XIV/XVI-XIX)*. [online]. [accesat 10.07.2020]. Disponibil: https://moam.info/imaginarul-politic-i-formarea-identitaților-europene-secolele-cse_5a2a6d4c1723ddd3347e9492.html
3. Boia, L. *Pentru o istorie a imaginarului*. București: Polirom, 2007.
4. Suci, M. N. *Iorga și istoria mentalităților*. În: Studii și materiale de istorie medie. vol. XI, 1992, p. 147.
5. Iorga, N. *Generalități cu privire la studiile istorice*. București: Polirom, 1999.
6. Nicoară, S. *O istorie a secularizării (sec.XIX-XX) Avatarurile creștinismului și triumfalismul mesianismelor noilor ere*, vol. 2, Cluj Napoca: Accent, 2006.
7. Duby, G., *Anul 1000*. Iași: Polirom, 1996.
8. Duțu, A., *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Univers, 1982, p. 10-11.